

Бисембаева Л.А.
**Жетісу қазақтарының
күнделікті өміріндегі тосын
құбылыстар (XIX ғас.
II жартысы – XX ғас. басы)**

Мақалада революцияға дейінгі Жетісу облысы қазақтарының күнделікті тұрмысына енген өзгерістер туралы баяндалады. Жетісу облысы қазақтарының отбасылық, туысқандық қарым-қатынасының өзгеруіне әсер еткен саяси-экономикалық факторлардың әсері тарихи-әдеби, тарихи-этнографиялық зерттеулер және архив қорлары арқылы ашып көрсетіледі. Халықтың басына түскен ауыртпалық, күнделікті өмірге енген өзгерістер сол кезеңнің куәгерлері – XIX-XX ғғ. Өмір сүрген «Зар заман» ақындарының өлеңдері және ел ішілік экспедиция кезінде жеке адамдардан алынған мәліметтер арқылы беріледі. Отаршылдық кезеңі тудырған ауыр тұрмыстың Жетісу қазақтарының өміріне әсері, тұрмысқа енген тосын жағдайлардың олардың психологиясына, отбасылық, ағайындық қарым-қатынасқа ықпалы, соның нәтижесінде дәстүрлі ментальдіктің өзгеріске ұшырауы туралы айтылады.

Түйін сөздер: дәстүр, отбасы, туысқандық, отарлық саясат, сайлау.

Bissembayeva L.A.
**New phenomena in the everyday
life of Kazakhs of Zhetysu
(II part of XIX – beg. XX)**

The article examines the changes in the everyday life of the Kazakhs of the Zhetisu that occurred during the pre-revolutionary period. Based on archival materials, historical-literary and historical-ethnographic studies, the influence of political and economic factors on changes in family and kinship relations of the Kazakhs of the Zhetisu oblast is analyzed. For a comprehensive description of the difficulties that have fallen on the everyday life of the Kazakhs was used information from the works of «Zar zaman» Akyns who lived in the XIX-XX centuries («Epochs of Sorrow») and testimonies from the memories of individual people recorded in expeditions.

The article presents the results of the colonial impact on the life of the Kazakhs of the Zhetisu, as well as new and incomprehensible phenomena that have changed the traditional mentality of everyday life of the Kazakhs.

Key words: tradition, family, kinship, colonial policy, elections.

Бисембаева Л.А.
**Новые явления в повседневной
жизни казахов Жетысу
(II пол. XIX – нач. XX вв.)**

В статье рассматриваются произошедшие в дореволюционное время изменения в повседневной жизни казахов Семиречья. На основе архивных данных, историко-литературных и историко-этнографических исследований проанализировано влияние политико-экономических факторов на изменения в семейных и родственных отношениях казахов Семиреченской области. Для всесторонней характеристики выпавших на повседневную жизнь казахов трудностей использованы сведения из произведений живших в XIX-XX вв. акынов «Зар заман» («Эпохи скорби») и свидетельства из воспоминаний отдельных людей, записанных в экспедициях.

В статье представлены результаты колониального воздействия на жизнь казахов Семиречья, а также показаны вошедшие в повседневный быт казахов новые и непонятные явления, изменившие впоследствии их традиционную ментальность.

Ключевые слова: традиция, семья, родство, колониальная политика, выборы.

**ЖЕТІСУ
ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ
КҮНДЕЛІКТІ
ӨМІРІНДЕГІ ТОСЫН
ҚҰБЫЛЫСТАР
(XIX ғас. II жартысы –
XX ғас. басы)**

Кіріспе

Қазақстан Республикасы мемлекеттік тәуелсіздігін алғаннан кейін халқымыздың өткен тарихына қатысты оқиғаларды қайтадан зерделеп, оларға ұлттық мүдде тұрғысынан баға беруге мүмкіндік туды. Халқымыздың өткен тарихына қатысты бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоймаған тақырыптардың бірі – Қазақстанның патша үкіметінің отарлық езгісінде болған кезеңі. Бұл кезеңде қазақ халқы саяси билігінен айырылып, экономикалық, әлеуметтік және рухани жағынан қанауға ұшырады.

Патша үкіметінің Жетісу облысындағы саясаты да жергілікті халыққа орасан зиян шектірді. Қонысаудару саясаты өлке халқының ұлттық құрамын өзгертті, қазақтарды ата қоныстарынан тау-тасты жерлерге ығыстырып, дәстүрлі жартылай көшпелі мал шаруашылығын дағдарысқа ұшыратты, табиғи даму желісін бұзды. Қазақ қоғамының салт-санасына жат құбылыстардың тұрмысқа еніп, дәстүрлі ұлттық ділінің (ментальдік) өзгеруіне ықпал етті.

Мақаланы жазып шығуда Жетісу қазақтарының күнделікті өмірге енген тосын жаңалықтарды қалай қабылдағанын, оның тұрмысқа қалай әсер еткенін анықтау мақсат етіп алынды. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер нақтыланды:

- жаңа қоғамның Жетісу қазақтарының дәстүрлі отбасылық, туысқандық қарым-қатынастарына ықпалын анықтау;
- қоғамдық қарым-қатынастардың қазақтардың психологиясына әсерін көрсету.

Мәселенің тарихнамасына келер болсақ, бұл тақырып бойынша күнделіктілік тұрғысынан тікелей кешенді түрде зерттелген жұмыстар жоқ. Бірақ басқа тақырыптар бойынша күнделіктілік әдісімен жазылған зерттеу жұмыстарының қатарына «Жамбыл облысы Ұлы Отан соғысы жылдарында (1941-1945 жж.)» атты ұжымдық монографияны, докторлық диссертациялар қатарына К.К. Абдрахманованың (Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана 1945-1953 гг. Қарағанды, 2009), Д. Хамидуллинаның (Қазақстандағы «арнайы контингенттің» күнделікті өмірі. XX ғ. 30-50 жж. А., 2014), Д. Асымованың (XX ғ. 20-30 жж. Алматы қаласының күнделікті өмірінің ки-

нофотофоно құжаттарындағы көрінісі. А., 2014) еңбектерін жатқызуымызға болады.

Күнделіктілік мәселесі бойынша жазылған шетелдік зерттеушілердің еңбектеріне тоқталар болсақ, француз тарихшысы, египтолог Пьер Монтэ («Египет Рамсесов» М., 1989) ұлы перғауындар дәуіріндегі египеттіктердің өмірін саясат пен діннен бастап күнделікті тіршілігіне дейін жан-жақты қарастырады. Египеттіктердің қалалары, сарайлары, тұрғын үйлері, тұтынған жиһаздары, мереке күндері мен демалыс күндерін қалай өткізгендері туралы, үйленуі, отбасы, киімдері, тамақтары, ас үйі, егіншілік, бау-бақша шаруашылығы, егістік зиянкестері, мал шаруашылығы, шөл даладағы аңшылық, қол-өнер, сауда, ақша, соғыстар, тәртіп, сот, храмдар туралы кеңінен тартымды суреттеген.

Орыс тарихшысы, филолог, философ, мәдениеттанушы және аудармашы Г.С. Кнабе (Древний Рим – история и повседневность. М., 1986) ежелгі Римдегі тарих пен тұрмыстың бір-біріне қарым-қатынасының қандай болғанын түсінуді, магистралды тарихи процестердің шынайы тұрмыстағы бейнесін анықтауды және осы тарихи процестердің халықтың күнделікті өмірінде көрініс бергенін көрсетуді мақсат тұтады. Яғни тұрмыс пен тарихтың қарым-қатынасын түсінуді мақсат етіп қойған. Ақырында, күнделікті тұрмыс пен тарихи процестерді бір-бірімен біртұтас деп көрсете келе, «Тұрмыс саяси-әлеуметтік, идеологиялық үдерістермен біртұтас, өйткені, күнделікті өмірдің барлық семантикасы жағымды болсын, жағымсыз болсын қоғамдық тәжірибеде негізделеді» – дейді.

Фернан Бродель («Структуры повседневности: возможное и невозможное». М., 1986) индустриалдық кезеңге дейінгі әлемді салыстырмалы түрде тұрақтылықта ұстап тұрған халықтың күн сайын қайталанып отыратын тіршілігі, материалдық өмірдің әртүрлілігі – азық-түлігі, тұрғын үйлері, киімдері, техника, ақша, қалалар, әр елдердегі тәртіптер мен қоғамдық дәстүрлер туралы айта отырып, кейінірек әлемді өнеркәсіп төңкерісіне алып келген техникалық өзгерістерді де көрсете біледі.

Американ тарихшысы Шейла Фицпатрик («Повседневный сталинизм. Социальная история советской России в 30-е годы: город». М., 2001) сталиндік басқару жылдарындағы төтенше жағдай мен күнделікті өмірдің өзара қарым-қатынасын кеңестік қоғамдағы қарапайым адамдардың күнделікті өмірі арқылы ашып көрсетеді. Кеңес адамының әдеттен тыс, төтенше жағдайда да әдеттегідей күнделікті өмір сү-

руге талпынғанын, оның жолдары мен әдістерін көрсетіп, сталинизм тудырған жаңа типтегі адам (homo soveticus) үшін сол қоғамның табиғи қалыпты орта болғанын айтады.

Методологиясы

XIX ғас. II жартысы – XX ғас. басындағы «Жетісу қазақтарының күнделікті өміріндегі тосын құбылыстар» атты тақырыпты жазып шығуда күнделіктілік әдісі қолданылды. Күнделіктілік тарихы соңғы жылдары қазіргі заманғы тарих ғылымында болашағы зор бағыттардың бірі ретінде танылуда. Тарихшылардың осы мәселеге қызығушылық білдірулері өткен тарихтың зерттеу аясын кеңейту керек екенін көрсетеді. Бұрын тарихшылар тек әлеуметтік, экономикалық, саяси, демографиялық тарихпен, мәдениет тарихымен айналысса, қазіргі кезде зерттеудің негізгі нысаны ретінде адам және оның тарихи үдерістердің әлеуметтік-экономикалық, саяси, конфессиялық, мәдени, т.б. факторларының әсерін қалай қабылдағаны алынып отыр. Адамдардың күнделікті өмірінен қоғамдағы әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени үдерістердің бейнесі көрініс берсе, өз кезегінде, күнделікті өмір де қоғамға өзінің ықпалын тигізіп отырады. Адамның күнделікті өмірі мен қоғам арасындағы осы ықпалдастықты зерттеп, сараптау тарихи үдерістердің әртүрлілігін көрсетуге, өткен оқиғаларды қайта қарап, жана көзқарастар тұрғысынан қайта бағалауға мүмкіндік береді. Күнделікті өмір тарихын зерттегенде белгілі бір тарихи кезеңдегі қоғамда орын алған өзгерістердің халыққа қалай, қаншалықты әсер еткенін анықтауға мүмкіндік туады.

Күнделікті өмірдегі тосын құбылыстар

XIX ғас. II жартысынан бастап Жетісу облысында орын алған саяси-экономикалық жағдайлар халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігіне әсер етпей қоймады. Жетісудың Ресей империясының экономикалық жүйесіне тартылуы томаға тұйық жатқан дәстүрлі қазақ қоғамын түбегейлі өзгеріске түсірді. Нәтижесінде жергілікті халықтың өмір сүру салты, кәсібі, отбасылық, туыстық қарым-қатынасы өзгеріске ұшырады.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы қарым-қатынастар ру-тайпалық қатынастарға негізделгені белгілі. Бұл туралы ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Тайпа, ру, олардың барлық мүшелері бір-бірімен қандас туыстар болып, олардың барша әрекет-тір-

ліктері тұтасып жатқан. Рас, олар бір-біріне ұқсамаған, алайда біртұтас отбасының бөлінбес мүшелері ретінде қабылданған. Олар өзара тығыз байланыста болғанымен, әркім өзіндік күш-қуатымен, психологиясымен, парасат-пайымымен тірлік құрған.

Өзінің негізгі өзегі патриархалдық отбасы болып табылатын бұл сияқты кез келген қауымдастықтың дәстүрді тұғыр еткен өзіндік жан-жүрегі, біртұтас әлеуметтік-шаруашылық және парасат-бітімдері болған» (Назарбаев, 2003: 35-36) десе, отбасылық, туыстық қарым-қатынастар туралы: «Жекжат-жұрағаттардың, сондай-ақ ру аралық туыстық қарым-қатынастардың құқықтары мен міндеттері, сый-сыяпаттарының деңгей-дәрежелері, қадір-құрметтерінің шек-шекаралары, тыйым-талқыларының ауқым-аясы әрбір адамға арналған қатал әдепке бағынып отырған. Мінез-құлықтардың өзара міндет-деңгейлері, қарым-қатынастың қылық-қасиеттері, киіз үй ішінде дастарқан басындағы орындары, әрбір қонаққа көрсетілген құрметтің кезек-тәртібі, тіптен сыйсыбаға тағамдардың түр-түріне дейін, бәрі-бәрі сараланған. Қысқасы, өмірдің барлық сәтіне орайластырған құқықтар мен міндеттер болған. Мұндай құқықтар мен міндеттер жүйесі біртұтас әдеп деңгейінде көрініс тауып отырған. Мұның бәрі біздің бабаларымыз болып келетін далалық көшпелілер өмірін іштей реттеп отыратын парасат қайнарына айналған», – дейді (Назарбаев, 2003: 43-44).

Дәстүрлі қоғамның өзгеріске түсуі, жоғарыда айтып кеткеніміздей, XIX ғасырдың II жартысынан бастап кедергісіз жүргізілген отаршылдық саясатымен, соның негізінде пайда болған капиталистік қатынастармен тығыз байланыста жүзеге асқаны белгілі. Сондықтан қоғамның өзгеруі оңай, жеңіл түрде жүрді деп айта алмаймыз. Патша үкіметі қонысаудару саясаты арқылы өңірдегі дәстүрлі жартылай көшпелі мал шаруашылығын дағдарысқа ұшыратып, халықтың ұлттық құрамын өзгертті. Салт-санасы және діні мен дәстүрі жат өзге халықтармен әлеуметтік байланысқа түсу дәстүрлі қазақ қоғамына тосын құбылыстар мен әдеттердің енуіне жол ашты.

Капиталистік қатынастармен бірге тұрмысқа енген өзгерістер мен жаңалықтарды халық бірден қабылдай алмады. Жаңа қарым-қатынастарға тосырқай қарады және ол табиғи заңдылық та еді. Бұрынғы қауымдысып тіршілік еткен шаруашылық негізі күйреп, енді жаңа қатынастарға бейімделіп, өз бетінше тіршілік ету, жаңа кәсіптерді

меңгеру біршама уақытты қажет етті. Оның үстіне Жетісу өлкесінің Ресейдің экономикасына тартылуы өсімқорлық сауданың дамуына жол ашып, халықтың әлеуметтік жағдайын бұрынғыдан да қиындата түскен еді.

Дәстүрлі мал шаруашылығының дағдарысынан басталған қазақ қоғамындағы өзгерістер әрбір отбасына, оның мүшелерінің өміріне тереңдеп ене берді. Нәтижесінде қазақ халқы рухани жағынан да орасан зор күйзелісті бастан кешірді. Бұрынғы дәстүрлі құндылықтардың негізі шайқала бастайды. Бұрынғы үлкеннің сөзіне тоқтаған, ата тұрып ұл сөйлемеген, шеше тұрып қыз сөйлемеген, әйелі күйеуінің бетіне тіке қарамаған әдептің, қазақы дәстүрдің іргесі сөгіліп, отбасының бұрынғы беріктігіне сызат түседі. Бірте-бірте көшпелі өркениет негізінде қалыптасқан ұлттық менталитет өзгеріске ұшырап, оның белгілері отбасылық, ағайын арасындағы туыстық қарым-қатынастарда айқын көрініс береді.

Дәстүрлі қазақ қоғамының өзгеруіне XIX ғас. II жартысында жүргізілген әкімшілік реформалардың да әсері зор болды. Орыс заңының ықпалымен қоғамдық тәртіптермен қоса отбасындағы салт-дәстүрлерге де өзгеріс ене бастады. Әйел теңдігі, махаббат бостандығы, қалыңмал, қыз жасауы, әменгерлік сияқты отбасының жеке өміріне қатысты мәселелер қоғамдық талқыға түсе бастайды. Соның әсерінен біз қарастырып отырған кезеңде әменгерлік жолымен, өз еркінен тыс тұрмыс құрған, күйеуінің дөрекілігіне төзбеген қазақ әйелдерінің жеке бас бостандықтары үшін тәуекелге барғанын байқаймыз. Мысалы, Верный уезінің Қарғалы болыстығының тұрғыны өзін тастап, басқа біреуге тұрмысқа шығып кеткен әйелін қайтаруға Верный уездік бастығының көмектеспей отырғанын айтады. Сот оның әйеліне күйеуіне оралуға шешім шығарады. Бірақ әйелі бұрынғы күйеуінің өзінен 14 жас кіші екенін алға тартып, оған қайтып оралуға үзілді-кесілді қарсы болады. Осыдан кейін бұрынғы күйеуі одан қалың малды өндіріп беруін талап етеді (ҚРОМА., 44 қор, 1тізбе, 9069-іс.: 13-14.). Сонымен бірге күйеуінің дөрекілігі мен қорлығына шыдамай басқа адамға тұрмысқа шығып кету фактілері де орын алып отырған (ҚРОМА., 44 қор, 1тізбе, 9066-іс.: 16).

Ұлтқа тән құндылықтарға төнген қауіпке қарсы тұрар шарасы болмаған халық ақындары отаршылдыққа қарсылықтарын заман ағымына наразылық таныту арқылы білдіреді.

Зар заман ақындарының бірі – Шортанбай Қанайұлы (1818-1881) отбасылық дәстүрлі

отағасына, әкеге деген құрмет-ізеттің жойыла бастағанына наразылығын мына өлең жолдары арқылы көрсетеді:

Заманақыр кезінде,
Қойында қатын жатпады.
Ұрса тілін тартпады,
Күнәсі асқан бұл пенде,
Құдайдан әсте қорықпады.
Шешесіне болысып,
Ұлы шоқпар саптады.
Алжыған кәрі қақбас деп,
Келіні тұстан боқтады
(Қамзабекұлы, Омарұлы, Шәріп, 2013: 67).

Бұл өлең жолдарынан көшпелі қоғам кезінде отбасының басты асыраушысы, басшысы болған отағасының беделі түсе бастағанын көреміз. Негізгі кәсібі малшылық болған көшпендінің жаңа қоғамға бейімделіп кетуі қиынға соғады. Бұл, бір жағынан, қазақ халқының рухани тоқырауға түскен кезеңі десек, екінші жағынан, қазақ қоғамындағы ер адамдардың «екі қолға бір күрек таппай» психологиялық жағынан үлкен күйзеліске ұшыраған заманы болды.

Көшпелілік салтын ұстанған еркін дәуір мен халық өміріне жат жаңалықтар әкелген отаршылдық кезеңінің тоғысуы елді екіұдай күйге түсірді. Халықтың бір тобы, ескілікке көндіккендер, жаңа жағдайға жатырқай қараса, келесі бір тобы жаңа жүйеге тез бейімделіп, жаңа қоғамға қызмет етті. Ел ішіндегі алауыздық осы екі әлеуметтік топтың мүддесінің әркелкілігінен туындайды. Дәл осы ахуалды Дулат Бабатайұлы:

Ағайын араз болған соң,
Ел екіге жарылды,
(Қамзабекұлы, Омарұлы, Шәріп, 2013: 74-75) –

деп суреттейді.

Қоғамдағы мұндай өзгерістер Жетісу облысының тұрғындарын да айналып өтпеді. Жетісулық ақын Албан Асан елдің, ағайынның араздығын:

Мандайдағы екі көз,
Бір-біріне қас болды
(Қамзабекұлы, Омарұлы, Шәріп, 2013: 77) –

деп көрсетеді.

Аталған кезеңдегі отбасылық дәстүрдің, ағайын арасының бұзылып, ақсақалдардың беделінің түсе бастауын Албан Асан:

Кісіге бауыры ашылған,
Бұрынғы бордай аға жоқ.
Інісі тілін алмайды,
Жасы үлкенде баға жоқ.
Есікті ашып ат байлар,
Әкені сыйлар бала жоқ.

Немесе

– Жасы үлкен демеді,
Інің жыртты жағанды,
(Қамзабекұлы, Омарұлы, Шәріп, 2013: 78-79) –

дейді.

Ел ішіндегі ауызбірліктің кетіп, ағайын арасындағы бас араздығының өршуіне болыстық сайлаулары да қатты әсер етті. Патша үкіметі қазақ халқының ұлт-азаттық күресін әлсірету үшін осындай сайлаулар кезінде ру аралық тартысты қоздырып, әр рудың өкілдерін бір-біріне айдап салып отырды (Назарбаев, 2003: 51).

Бір-біріне мүддесі сәйкес келе бермейтін әртүрлі рулар 10-12 ауылдан біріктіріліп, бір болыстыққа кіргізілді. Осы ауылдардың қай-қайсысы болыстықты жеңіп алуы үшін араға пара жүрді, партиягершілік науқаны қызды, болыстық билікке таласты. Отарлық саясат ақшаның пара рөлін атқаруына жол ашты. Аткамінер пысықайлардың, таласқа түскен партияшыл топтардың арқасында орыс шенеуніктері параға бөкті. Кім параны көп берсе, билік соған қарай ауды (Қамзабекұлы, Омарұлы, Шәріп, 2013: 95. Жетісу облысының қонысаудару басқармасының шенеунігі Г.К. Гинс Верный уезіндегі Түрген алқабына жан-жақтан болыстық сайлау алдындағы жиналысқа жиналып жатқан қазақтарды көргенін жазады. Ол: «олар (қазақтар – *Б.Л.*) бір аптадан кейін болатын болыстық және ауыл старшындарын сайлауға үгіт-насихат жұмыстары үшін және кандидаттарды талқылауға жиналып жатыр. Ара-арасында топқа бөлініп дауласады. Дауласудың арты төбелеске ұласып, бір қазақтың көзін шығарып жіберді. Сайлауда кейде қантөгіске дейін барады. Әр жерде шеңбер құра аттылы қазақтар тұр. Ортада ақсақалдар ақылдасуда, жастары шешім күтіп тұр, кейбіреулері төбелесіп, оларды полиция ажыратып жүр. Бізге бір қазақ жақындап келіп, 10 рубльді ұсатып беруімізді өтінді, біз оның өтінішін орындадық, ол тез кетіп қалды. Күміс ақшалар оған пара беру үшін керек. Сайлауда жеңіске жету болысқа қымбатқа түседі, ал болыстықтағы қазақтарға

одан да қымбатқа түседі. Себебі, болыс бекіп алғаннан кейін әрбір түтінге өзіне сый (қара шығын) беруді тағайындайды. Көп ұзамай оған жылқы табынын, қой отарын, ақша, т.б. сый әкеліп береді. Болыс болған өте пайдалы, сондықтан сайлау алдында шексіз ант бере беруге болады. Бөлімше басқармасының кеңсесіне қауіпті қарсыластар мен кандидаттарды сайлауға жібермеу үшін арыз-шағымдар бірінен соң бірі түсіп жатады» (Гинс, 1913: 302) – дейді.

Сайлау алдындағы ел ішіндегі дүрбеленді далалық экспедиция (1960-1964 жж.) материалдары да дәлелдейді. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының ғалымдары қазіргі Алматы облысы Ескелді ауданының бұрынғы тұрғындары Боранбай Шәріпов пен Сейдахмет Кебенековтен жазып алған мәлімет бойынша: Революциядан бұрын Жетісу облысы Жоғарғы Қаратал болыстығын ағайынды үш жігіт, ірі байлар Аман, Хангелді, Амандос Жөңкебаевтар бірінен кейін бірі басқарған. Соңғы болыс Аман болған (1909 жылдан – 1916 жылға дейін). Болыстыққа Тұманшы бидің ұрпақтары да таласады. Осы екі әулеттің арасында билік үшін ұзаққа созылған талас болып, арты қантөгіске ұласып отырған. Оның зардабын халық тартты дейді (Маргулан, Востров, 1967: 10-11).

Адамгершілік пен ар-ұятты саудаға салған осындай сайлаулар жүйесі арқылы сайланған билер халыққа жайлы бола бермеген. Олардың мінез-құлқы туралы Дулат Бабатайұлы: «Тырнадан би сайладың» – деп, басынан қиқу кетпеген жұртты аяса, Албан Асан: «Қудан туған шұнақ би», ал Шортанбай ақын: «Елу басы, он басы, Ол – сайтанның жолдасы» дейді (Қамзабекұлы, Омарұлы, Шәріп, 2013: 80).

Жетісу қазақтарына тосын болған жағдайлардың бірі – қазақтарды басқару жөніндегі ереже (1867 ж. 11 шілде «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару ережесінің жобасы» – Б.Л.) мен патша өкіметі жүргізген халық санағы еді.

Жетісу және Сырдария облыстарын басқару ережесінің жобасы Жетісу облысының қазақтары тарапынан қолдау таппады. Қарапайым халықтың елдегі саяси-экономикалық өзгерістердің, әділетсіздіктер мен әлеуметтік қиындықтардың Ресей патша үкіметінің отарлық саясатынан бастау алып жатқанынан бастапқыда, әрине, хабары болмады. Оған Жетісу облысын зерттеуге шыққан комиссия жазбаларынан да көз жеткізуімізге болады. Жаңа басқару ережесіне наразы болған халық патша әкімшілігінің шенеуніктеріне: ««Бізге бұрынғы тәртіп қолайсыз немесе

ауыр болды?» деп Ақ патшаға кім айтып жүр десе, енді бірі оған «Сұлтан Ақ патшаға тойға барып, аға сұлтандар билігін жоюды талап етіпті» – деп жауап беріп жатты. Халық бұған да сенуге дайын болды. Біз оларға ешкімнің де патшаға барып арыз айтпағандығын түсіндіру үшін өлке картасын көрсетіп, жоғарғы жақтағы бастықтар олардың тұрған жерін ғана емес, бұл жердегі әрбір рудың көшіп-қонатын жайлауларын, тау, тасты, олардың ата-бабаларының молаларына дейін білетінін айтқан кезде халық таңқалысып, Аллаға сыйынып, сақалдарын сипай берді» – дейді.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, қазақтар патша үкіметінің халықтың санын алғанына да наразы болды. Олар комиссияның келетінін күні бұрын біле тұра белгілі бір мекенде қыстамай, жаңа үкіметтің санақ жүргізуіне кедергі келтіріп баққан. Оның себебі, бір жағынан, санақ мақсатының оларға түсініксіз болуы болса, екінші жағынан ол жаңа қоғаммен бірге келген тосын құбылыстарды бірден қабылдай алмаған ішкі қарсылығының көрінісі еді. Көптеген әкелер санақ кезінде өздерінің орнына жөргектегі балаларын немесе қайтыс болған туыстарын жаздырып қойған. Мысалы, Верный уезіне қарасты Талғар болыстығының қарт қазағы қасына баласын ертіп келіп, баласын өзінің орнына жазуды өтінеді. Неге өзі жазылғысы келмейтінін сұрағанда, ол: «Мен әскерде қызмет етуге жарамаймын, кәрімін» – деп жауап берген (Балицкий, 1973: 6). Ал, керісінше, 1897 жылғы Ресей империясы жүргізген бірінші жалпыхалықтық санақта қазақтар балаларын жасырып қалып отырған. Бұл туралы М. Тынышбаев: «Санақ кезінде сұрақ қойғанда қазақтар балаларын жасырып қалып отырды, өйткені үкімет өздері босатылған әскери міндеттілікті енгізгелі жатыр деп ойлады» (Тынышбаев, 2003: 200) – дейді.

Дегенмен, капиталистік қатынастардың дамуы томаға-тұйық өмірді өзгертіп, натуралды шаруашылықты ыдыратты. Тауарлы-ақша қатынастарының дамуы облыс тұрғындарының бір-бірімен тығыз араласуына, шаруашылық байланыстарын нығайтуға негіз болды. Нәтижесінде тұрғындардың күнделікті өмір сүру әдеттері, тұтынатын еңбек құралдары, жалпы тұрмысы өзгере бастады. Күнделікті шаруашылық байланыстары негізінде қазақтар мен қонысаударушылардың арасында тығыз материалдық және рухани байланыстар орнай бастады. Осының бәрі отарлаушы биліктің ықпалынан тыс объективті түрде орын алды.

Жоғарыда келтірілген жағымды және жағымсыз көріністерге қарамастан, Жетісу облысының қазақтарының күнделікті тұрмыс-тіршілігі мен қоғамдық санасы түрлі өзгерістерге ұшырай, жаңа сапалы қарым-қатынастарға қарай бет бұрып, дамудың келесі сатысына өте берді.

Қорытынды

Патша үкіметінің XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасыр басында жүргізген отарлық саясатының салдарынан XX ғасырдың соңына таман қазақ халқының өз жерінде саны азайып, тілінен, дінінен, салт-дәстүрінен айырылып, ұлт ретінде жойылып кетудің аз-ақ алдында қалғанын жоққа шығара алмаймыз.

Бірақ аталған кезеңде жаңа қоғамдық қатынастардың пайда болуы қазақтардың күнде-

лікті тыныс-тіршілігіне жаңа серпін берді. Қазақ халқының тұрмысында заман талабына сай өзгерістер орын алып, күнделікті өмір сүру әдеттері, тұтынатын еңбек құралдары, ыдыс-аяқтары, ішіп-жейтін тағам түрлерімен бірге киім-кешектерінің түрі де өзгерді. Халықтың сана-сезімі өсіп, жаңа өмірге бейімделе бастады, күнделікті тұрмыс-тіршілігі сапалы жаққа қарай өзгере бастады.

Қысқаша айтар болсақ, XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басында қазақтардың күнделікті өмір салты сол кездегі қоғамның әлеуметтік-экономикалық талаптарынан шет қала алмады. Қазақ халқы өздері өмір сүріп отырған ортаның барлық заңдылықтарына көндігіп, күнделікті тіршілігін қамтамасыз етуге ұмтылды. Сол заманның талаптарына жауап берді.

Әдебиеттер

- 1 Балицкий Ю. (1873). Заметки о кочевом населении в Верненском уезде (из записки организационных комиссией Семиреченской области). Туркестанские ведомости, №6, 1873, 5-февраля.
- 2 Гинс Г.К. (1913). В киргизских аулах: очерки из поездки по Семиречью. Исторический вестник. №10.
- 3 Қамзабекұлы Д., Омарұлы Б., Шәріп А. (2013). Ұлттық әдебиет және дәстүрлі ментальдік. Алматы: ARNA.
- 4 КРОМА., 44 қор, 1тізбе, 9069-іс.
- 5 КРОМА. 44 қор, 1тізбе, 9066-іс.
- 6 Маргулан А.Х., Востров В.В. (1967). Культура и быт казахского колхозного аула. Алма-Ата: «Наука».
- 7 Назарбаев Н.Ә. (2003). Тарих толқынында. Алматы: Атамұра.
- 8 Тынышбаев М. (2003). Қазақтар және азаттық қозғалысы (Автономшылар одағының I съезінде 1905 жылы 19-қарашада оқылған баяндама). Жұлдыз журналы, №4. 2006.

References

- 1 Balickij YU. (1873). Zаметki o kочевом naselenii v Vernenskom ueзде (iz zapiski organizacionnyh komissiej Semirechenskoj oblasti). Turkestanskіe vedomosti, №6, 5-fevralya.
- 2 Gins G.K. (1913). V kirgizskih aulah: ocherki iz poezdki po Semirech'yu. Istoriceskii vestnik. №10.
- 3 Qamzabekuly D., Omaruly B., SHәrip A. (2013). Ul'ttyq adebiet zhәne dasturli mental'dik. Almaty: ARNA.
- 4 KROMA., 44 қор, 1tizbe, 9069-is.
- 5 KROMA. 44 қор, 1tizbe, 9066-is.
- 6 Margulan A.H., Vostrov V.V. (1967). Kul'tura i byt kazahskogo kolhoznoгo aula. Alma-Ata: «Nauka».
- 7 Nazarbaev N.ә. (2003). Tarih tolqynynda. Almaty: Atamura.
- 8 Tynyshbaev M. (2003). Qazaqtar zhәne azattyq qozgalysy (Avtonomshylar odagynyn I-s)ezinde 1905 zhyly 19-qarashada oqylgan bayandama). ZHuldyz zhurnaly, №4, 200b.